



Azərbaycan və türkmən dillərində feli sifətlərə dilçilərin nəzəri baxışları və feli sifətlərin sintaksisdəki yeri

Aysel Vəliyeva

*AMEA Şərqsünaslıq İnstitutunun
kiçik elmi işçisi*

Azərbaycan dilində felin təsriflənməyən formaları felin əsas xüsusiyyətlərini (təsdiq və inkarda işlənmək, təsirli və təsirsiz olmaq, növ bildirmək və s.) daşısalar da, felin təsriflənən formalarından fərqli olaraq, şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişmir. Təsriflənən və təsriflənməyən fellərin digər bir fərqi isə təsriflənməyən fellərin ikinci bir nitq hissəsinin də (isim, sifət,

zərf) xüsusiyyətlərini daşmasıdır. Məsdər həm felin, həm də ismin, feli sifət həm felin, həm də sifətin, feli bağlama isə həm felin, həm də zərfin xüsusiyyətlərini daşımaqdadır.

Məsdər feil kökünə və ya başlanğıc formasına *-maq* şəkilçisi artırmaqla düzəlir. Onu felə aid xüsusiyyətlərini qısaca qeyd edək: mənə cəhətdən feillə eynidir (yazıram sözü ilə yazmaq sözü arasında mənə baxımından fərq yoxdur), təsdiq və inkarda olur (yazmaq-yazmamaq), növ kateqoriyasına malikdir (gülmək-gülüşmək), təsirli və təsirsiz ola bilir (almaq, getmək),

ətrafına söz toplaya bilir (getmək, məktəbə getmək). İsmə aid xüsusiyyətlərinə gəlincə: isim kimi hallanır (oxumaq-oxumağın), mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir (oxumağım, oxumağınız), cümlənin mübtədası, tamamlığı və ismi xəbəri olur (Oxumaq faydalıdır / Oxumağı çox sevirəm / Faydalı olan oxumaqdır), qoşmalarla işləyə bilər (oxumaq üçün).

Feli bağlamanın felə aid xüsusiyyətlərini qeyd edək: felin leksik mənasını dəyişmir, çünki şəkilçiləri qrammatik şəkilçilərdir (*-ıb, -araq, -madan, -a-a, -anda, -dıqda,*



-arkən, -dıqca, -ınca, -ar-maz), təsdiq və inkarda olur (oxuduqda-oxumadıqda), təsirli və təsirsiz olur (yazaraq-baxaraq), felin qrammatik məna növlərində ola bilir (yazılıb, yazdırılarkən), ətrafına söz toplayıb tərkib yaradır (onlar evdən çıxanda – nə zaman?). zərfə aid xüsusiyyətlərinə gəlincə: hərəkətin tərzini, zamanını, səbəbini bildirir, zərfin suallarına cavab verir (niyə? nə zaman?), əlaqəyə girdiyi sözlərlə birgə zərflik olur.

Feli sifət şəkilçiləri qrammatik şəkilçi hesab olunan (-an, -mış, -dıq, -acaq, -ası, -malı), həm felin, həm də sifətin xüsusiyyətlərini daşıyan təsriflənməyən feil formasıdır. Felə aid xüsusiyyətləri bunlardır: zaman mənası bildirir, təsdiq və inkarda işlənir (oxuyan-oxumayan), təsirli və təsirsiz ola bilir (oxuyan, gedən), felin qrammatik məna növlərində işləmə bilir (yazan, yazılan).

Azərbaycan dilində feli sifət haqqında ilk məlumat verən böyük türkoloq, professor Mirzə Kazım bəy olmuşdur. O feli sifəti feil kateqoriyasına aid etmişdir. Feli sifəti “причастия” adlandırmış, onun hal, hərəkət və keyfiyyət bildirdiyini göstərmişdir.

Türkoloq Makarovun “Татарская грамматика Кавказского наречия” adlı əsərində feli sifət feil bəhsində izah edilir. Müəllif feli sifətin isim kimi də substantivləşərək hallana bilməsini qeyd edir. H.Mirzəyev qeyd edir ki, Makarovun feli sifətlər haqqındakı məlumatı Kazım bəyə nisbətən daha səthi və müxtəsərdir [1, s.224].

Türkoloq Nesrin Bayraktar “Türkçədə fiilimsiler” adlı kitabda qeyd edir ki, feli sifətlər məsdərlər kimi feildən əmələ gəlirlər. Öz şəkilçiləri mövcuddur və cümlədə bir sifətin daşdığı vəzifələri daşıyırlar. Sifət kimi isimlərin əvvəlində işlənərək onları təyin edir. Eynən bir sifət kimi ismin hal şəkilçilərini qəbul edə bilirlər. Sifətlərdəki isimləşmə prosesi feli sifətlərdə də baş verir. Bu zaman feli sifətin təyin etdiyi isim düşür və bu ismə

artırılmış mənsubiyyət şəkilçisi, hal şəkilçisi kimi şəkilçilər feli sifətə artırılır. Feli sifətlər zaman mənası daşımaqlarına görə digər təsriflənməyən formalardan fərqlənirlər [2, səh.44].

Zeynep Korkmazın qeyd etdiyi üzərə adından da başa düşüldüyü kimi sifət kimi işlənən feil şəkilləri feli sifətlərdir. Məsələn: umulmadık taş, ödenecek borç. Zeynep Korkmaz feli sifətləri sıfat-fiil olaraq adlandırmış və bunların həm feil, həm sifət olmaq xüsusiyyətini çox konkret və gözəl ifadə etmişdir: “Sıfat-fiiller bir yanları ile sıfat, bir yanları ile fiildirler. Fiil özellikleri dolayısıyla kendilerinde var olan hareket ve zaman kavramlarına ad oldukları sıfata aktararak varlık ve nesneleri hareket, zaman gösterme özellikleri ile geçici olarak vasıflandırılırlar” [3, səh.909].

A.Tahirov -an şəkilçili feli sifətlərin indiki, indiki-keçmiş zamanda olduğunu qeyd edən dilçilərdən fərqli olaraq onların fikrini inkar etmiş və bu cür feli sifətlərin keçmiş zamanda olduğunu müdafiə etmişdir. Digər dilçilərdən fərqli olaraq müəllif müasir dilimizdə işlənən -(y)ası, -(y)əsi feli sifət şəkilçisi haqqında danışmış, -acaq ilə birgə onu da gələcək zaman mənalı feli sifətlərə daxil etmişdir. Onun fikrincə -ası və -əsi şəkilçili feli sifətlər hallanırlar. A.Tahirovun əsərində göstərilir ki, feli sifətlərə -cı şəkilçisi artırmaqla (yazıcı) indiki zaman ifadə edən feli sifətlər düzəlir. Bu fikirlə razılaşmaq mənim üçün bir qədər çətindir. Çünki -cı şəkilçisi isim düzəldən şəkilçidir və məhsuldardır. Məsələn, qeyd edilən yazıcı sözü feli sifət hesab oluna bilməz, bu söz yalnız düzəltmə isim kimi qəbul oluna bilər.

M.Hüseynzadə “Müasir Azərbaycan dili” kitabında feli sifətin uzun müddət “ismi fail”, “ismi məful” termini ilə işlənməsini, feil kimi zaman, növ və inkarlıq bildirməsini, onu əmələ gətirən şəkilçilərin bir-birindən fərqli xüsusiyyətlərə malik olmasını, hətta bir qisminin başqa vəzifələr də daşmasını qeyd

edir. Müəllifin fikrincə feli sifətlər bütün türk dillərinə, eləcə də Azərbaycan dilinə məxsus sifətlərdir.

1954-cü ildə çap olunan “Rus və Azərbaycan dilinin müqayisəli qrammatikası” kitabında feli sifət haqqında məlumat verən S.A.İbrahimov bir il sonra yazdığı “Azərbaycan və rus dillərində feli sifət” adlı məqaləsində mövzunu izah edərək feli sifətlərin felə və sifətə oxşar cəhətlərini qeyd edir. Müəllif feli sifətə belə tərif verir: “Feli sifət həm felin, həm də sifətlərin xüsusiyyətlərinə malik olan sözlərə deyilir”. Əsərdə müəllif düzgün olaraq feil xüsusiyyətlərini özündə saxlayan sözləri feil bəhsinə, feil xüsusiyyətlərini itirən sözləri isə (feildən düzələn düzəltmə sifətləri) sifət bəhsinə daxil etməyin zəruriliyini qeyd edir. Bu təklif daha sonrakı müəlliflər tərəfindən də irəli sürülmüşdür. Həmçinin qeyd olunur ki, feildə *n* əmələ gələn düzəltmə sözlərin tamamilə sifətə keçməsi üçün dörd şərt olmalıdır: növ, zaman, inkarlıq bildirməməli və isimləri hallandırmamalıdır.

Feli sifətlər təyin olunan sözlə yanaşma əlaqəsi əsasında birləşib zamana, şəxsə və kəmiyyətə görə təsriflənmir, növ, təsirlilik, inkarlıq şəkilçilərindən sonra gəlir. Felin leksik mənasını tam dəyişmir, ona görə də formadüzəldici şəkilçilər qrupuna daxil olur: cümlənin isimlə və isimləşən sözlə ifadə olunan üzvünün təyini kimi çıxış edir: bütün bu sifətlər kimi çox asanlıqla isimləşir və cümlənin müxtəlif üzvü vəzifəsində işlənir.

Narazı olanları (müəyyən vəsi-təsiz tamamlıq) bir-bir güllələdilər.

Rahatlıqla mühakimə edən insanlar qarşısındakını heç tanımayanlardır. (ismi xəbər)

A.Əbilov məqalələrinin birində yazır: “Ancaq feillik xüsusiyyətini saxlayan feli sifətlər (yazan, oxuyan) tərkib yarada bilər”. Feli sifətlər təyin olunan sözlə yanaşma əlaqəsi əsasında birləşir, zamana, şəxsə və kəmiyyətə görə təsriflənmir, cümlənin isim və isimləşən üzvünün təyini kimi çıxış edir.



Feli sifətləri təyin olaraq sintaksisin ismi birləşmələr bəhsində görə bilirik. Birinci tərəfi feli sifətlə də qurula bilən bu ismi birləşmələr cümlədə işləndikdə birinci (asılı) tərəfi təyin, ikinci (əsas) tərəfi isə hər hansı bir cümlə üzvü vəzifəsində çıxış edir: Çalışan gənclər gələcəyimizin təminatçılarıdır. Bu digər türk dillərindən, xüsusilə də türk dilindən fərqli bir xüsusiyyətdir. Çünki Azərbaycan dilində birinci növ təyini söz birləşməsinin tərəfləri ayrılıqda cümlə üzvü olursa və feli sifət təyin vəzifəsində işlənsə, türk dilində “sifat tamlaması” olaraq adlanan bu birləşmələr ayrılır və ikinci tərəfin hansı cümlə üzvü olmasına bağlı olaraq bütövlükdə o cümlə üzvü vəzifəsində işlənir. Məsələn: “Çalışan gənclər geleceyimizin yatırımıdır” cümləsindəki “çalışan gənclər” birləşməsi türk dilində bütöv olaraq mübtədə vəzifəsində çıxış etmiş olur.

Feli sifət təyindən başqa isimləşərək cümlədə mübtədə, tamamlıq və xəbər vəzifəsində də işləyə bilər:

Lazımından artıq düşünənlər (mübtədə) öz psixoloji sağlamlıqlarını təhlükəyə atmış olurlar.

Günümüzdə Türkmənistan türkləri üçün istifadə olunan “türkmən” sözünü ilk dəfə işlədən Kaşgarlı Mahmutdur. Bu sözün etimologiyası üzərində fərqli fikirlər irəli sürülsə də, Jan Deninin irəli sürdüyü təklif qəbul olunmuşdur. Yəni türkmən sözü türk+men – qatı türk, saf qan türk, sırf türk mənasındadır. Digər türk boyları kimi uzun illər köçkün bir həyat yaşayan türkmənlər oğuz qrupuna mənsub türk boylarındandır.

Türkmən türkcəsi ilə bağlı ilk məlumatlara bəzi şərqşünasların 19-cu əsrdəki tədqiqatlarında rast gəlinir. Oktyabr inqilabından sonrakı illərdə S.Ağabekov, A.Aliyev və İ.Belyayev kimi alimlər tərəfindən türkmən dili ilə bağlı kitablar hazırlanmışdır. Lakin bunlar müasir tədqiqatçılara işıq tutacaq mahiyyətdə olmayıb, sadəcə tarixi əhəmiyyət daşıyır. Bu mövzudakı ilk önəmli əsərlər 1920-ci illərin

sonlarına doğru çap olunmuşdur. M.Geldiyevlə G.Alparov türkmən dilinin qrammatikası ilə bağlı bir kitab nəşr etdirirlər. A.P.Potseluyevski türkmən dilini öyrədən bələdçi kitab yayımlayır. Bu üç əsərin nəşr olunma tarixi 1929-cu ildir.

1930-cu illərdə xüsusilə türkmən dili və ədəbiyyatı ilə bağlı dərs kitablarının nəşr olunmasına başlanılmışdır. 1948-ci ildən sonra sovet dilçilərinin nəzarətilə türkmən dili üzərində doktorluq işləri başlanmışdır. Doktorluq işi yazmağa başlayan ilk türkmən dilçiləri P.Azimov, M.N.Hıdırov və Z.B.Muhammedovadır. daha sonrakı illərdə türkmən dilçiləri və ədəbiyyatçıları yetişməyə başlamış və araşdırmalar dərinlik qazanmışdır. Bir tərəfdən türkmən dili qrammatikası ilə bağlı əsərlər nəşr olunmuş, bir tərəfdən də ədəbi əsərlər üzərində tədqiqatlar aparılmışdır. Türkmənlər 1828-ci ilə qədər ərəb, 1828-40-cı illər arasında latın, 1940-cı ildən sonra kiril əlifbasından istifadə etmişlər. 1993-cü il 12 apreldə Türkmənistan məclisi latın əlifbasını əsas götürən yeni türkmən əlifbasına keçmişdir.

Türkmən dilinin söz xəzinəsini türk mənşəli sözlərdən başqa ərəb, fars və rus mənşəli sözlər təşkil edir. Türkmən dili heca uzunluqlarını ən yaxşı mühafizə edən dildir və əsasən sözün ilk hecalarında olur.

Daha əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi feli sifətlər bir çox türk dilində mühüm yer tutur. Xüsusən Azərbaycan, türk və türkmən dillərində daha çox işlənir, qaqauz dilində isə nisbətən məhduddur. Türkmən dilində feli sifətlər *-an*, *-en*, *-yan*, *-yen*, *-jak*, *-jek*, *-ar*, *-er*, *-madık*, *-medik*, *-dik*, *-mayan*, *-meyen*, *-majak*, *-mejek*, *-maz*, *-mez* şəkilçiləri ilə düzəlir. Azərbaycan dili üçün çox spesifik olan *-mış* feli sifət şəkilçisi türkmən dilində arxaik şəkilçi hesab olunur və yalnız bir-iki sözdə qalmışdır. Bu şəkilçilər daha çox subyektiv forma yaradaraq isim kimi sabitləşən sözlər yaratmağa xidmət edir.

Türkmən dilində məsələlər

ayrıca kateqoriya kimi mövcud deyildir. Bu cür sözlər feldən feil düzəldən şəkilçilərlə düzələrək Azərbaycan və türk dilinin məsdəri kimi tərcümə olunur. Məsələn:

-ala/-ele: basala (çeynəmək), çekele (çəkişdirmək).

-ar/-er: çıxar (çıxarmaq), qaytar (geri çevirmək).

-dar/-der: döndər (döndürmək).

-dır/dir, *dur/dür*: bildir (bildirmək), damdır (damlatmaq).

-ır/-ir/-ur/ür: bitir (bitirmək), qaçır (qaçırmaq).

-l: görül (görülmək), tapıl (tapılmaq).

-ma/-me: açma (açmamaq), qoorama (qorumamaq).

Professor Mehmet Kara “Türkmən Türkçesi Grameri” adlı kitabında bu növləri belə qeyd edir. Türkmən dilində feli sifətlər təyin etdikləri isimlərin hərəkət xüsusiyyətlərini göstərir. Bu xüsusiyyətlər zamana bağlı olaraq meydana gəlmiş üçün fərqli feli sifət növləri mövcuddur [4, səh.98].

1. Keçmiş zaman feli sifəti.

Keçmiş zaman feli sifətləri söhbət əsnasında bir az öncə baş verən və hər hansı bir varlığı təyin edən hərəkəti ifadə edirlər. Azərbaycan dilində indiki zaman mənalı feli sifət şəkilçisi olaraq qəbul edilən *-an*, *-ən* şəkilçisi türkmən dilində keçmiş mənalı feli sifət şəkilçisi hesab olunur. Bunların təsdiq forması feil kökünə *-an*, *-en* şəkilçisinin artırılması ilə düzəlir: ağlaan çağa (ağlayan uşaq), gülən ayaal (gülən qadın). İnkâr forması isə *-madık*, *-medik* şəkilçisi ilə düzəlir: aydılmadık söz (söylənməmiş söz), gözi doymadık aadam (gözü doymayan adam).

-an, *-en* türkmən dilində çox işlənən şəkilçidir. Bu şəkilçi saitlə bitən bir fele artırıldığı zaman feilin sonundakı sait şəkilçinin saiti ilə birləşərək uzanır: işlaan ayaal (işləyən qadın), suvsaan geçi (susayan keçi).

Keçmiş zaman feli sifət şəkilçiləri ilə təyini söz birləşməsi qurulduqda mənsubiyyət şəkilçiləri təyin olunan ismin sonunda gəlir:



içen suvum (içdiğim su), içen suvun (içdiyin su), içen suvu (içdiyi su), okamadık kitaabım (oxumadığım kitab). Təyin olunan ismin sonu saitlə bitirsə, bu sait ismə 1-ci və 2-ci tək və cəminin şəkilçiləri artırıldıqda uzanır: açan gapım (açdığım qapı), açan qapın (açdığın qapı), açmadık gapımız (açmadığımız qapı), açmadık gapınız (açmadığınız qapı).

Keçmiş zaman feli sifətləri əsasən müvəqqəti isimlər yaradırlar. Lakin bu şəkilçi ilə əmələ gələn qəliblənmiş isimlər də vardır: doğan (qardaş), galkan (qalxan), gapan (tələ), öten (keçmiş).

2) İndiki zaman feli sifəti.

İndiki zaman feli sifətləri hal-hazırkı zamandan baş verən və hər hansı bir varlığı təyin edən hərəkəti ifadə edirlər. Bunların təsdiq forması feil kökünə *-yaan, -yeen* şəkilçisinin artırılması ilə düzəlir: oturyaan garrı (oturmaqda olan yaşlı), gülyaaan gıuz (gülməkdə olan qız). İnkâr forması isə feli sifət şəkilçisindən əvvəl *-ma, -me* inkarlıq şəkilçisi artırılaraq düzəlir: geplemeyer çaağa (danışmayan uşaq), uuklamayaan beebek (yatmayan körpə). *-yaan, -yeen* şəkilçisinin saiti hər zaman uzundur. Bu şəkilçi türkmən dilində keçmiş zaman feli sifət şəkilçisi qədər çox işlənmişdir.

İndiki zaman feli sifət şəkilçisi qəbul etmiş sözlərlə təyini söz birləşməsi qurulduqda mənsubiyyət şəkilçiləri təyin olunan ismin sonunda gəlir: gidyaan yerim (getməkdə olduğum yer), gidyaan yerin (getməkdə olduğun yer), gidyaan yeri (getməkdə olduğu yer). İsmi sonu saitlə bitirsə bu sait, ismə 1-ci və 2-ci şəxsin tək və cəm mənsubiyyət şəkilçiləri artırıldıqda uzanır: geçyaan cülğaam (keçməkdə olduğum vadi), geçyaan cülğaan (keçməkdə olduğun vadi).

1) Geniş zaman feli sifəti.

Türkmən dilində bir az seyrək istifadə olunan bu feli sifətlər, geniş, yəni ümumi bir zaman içində hər hansı bir varlığı təyin edən hərəkəti ifadə edirlər. Əsasən təyin olunan varlığın qalıcı (qəliblənmiş)

xüsusiyyətini yansıdırlar. Təsdiq forması feil kökünə *-ar, -er* şəkilçiləri artırılaraq düzəlir: akar suv (axar su). İnkârında isə *-maz, -mez* şəkilçilərindən istifadə olunur: öçmez oot (sönməz od).

Geniş zaman feli sifət şəkilçisi *-ar, -er* saitlə bitən file artırıldığı zaman feilin sonundakı sait, şəkilçinin saitiylə birləşərək uzun tələffüz olunur. Lakin buna uyğun nümunələr müasir türkmən dilində çox az işlənir: sooraar kişi (soruşacaq insan).

Geniş zaman feli sifət şəkilçisi almış sözlərlə təyini söz birləşməsi qurulduqda mənsubiyyət şəkilçiləri təyin olunan ismin sonunda gəlir: güler yüzüm (gümlər üzüm), güler yüzün (gümlər üzün), güler yüzü (gümlər üzünü), güler yüzünüz (gümlər üzünüz), güler yüzü (gümlər üzünü). Bu şəkilçi əsasən müvəqqəti isimlər yaratsa da, düzəltdiyi qalıcı isimlər də çoxdur: açar (açar), atbakar (at baxıcısı), başbozar (fəsat), günbatar (qərb), gündoğar (şərq).

2) Gələcək zaman feli sifəti:

Türkmən dilində az işlənən gələcək zaman feli sifətləri gələcəkdə baş verəcək və hər hansı bir varlığı təyin edən hərəkəti ifadə edirlər. Bunların təsdiq forması *-cak, -cek* şəkilçisi ilə düzəlir: yazılacaq kitab, iışlencek iış (görüləcək iş).

İnkârı isə *-ma, -me* şəkilçilərinin gələcək zaman feli sifət şəkilçisinin əvvəlinə artırılması ilə düzəlir:

lir: uuklamayacak çaağa (yatmayacaq uşaq), gelmecek hat (gəlməyəcək məktub).

Gələcək zaman feli sifət şəkilçisi qəbul etmiş sözlərlə təyini söz birləşməsi qurulduqda mənsubiyyət şəkilçisi təyin olunan ismin əvvəlində gəlir: bercek pulum (verəcəyim pulum), bercek pulun (verəcəyin pulun), bercek pulı (verəcəyi pul), bercek pulumuz (verəcəyimiz pul), bercek pulunuz (verəcəyiniz pul), bercek pulı (verəcəkləri pul).

Təyin olunan ismin sonu saitlə bitirsə, bu sait ismə 1-ci və 2-ci şəxsin tək və cəm mənsubiyyət şəkilçiləri artırıldıqda uzun tələffüz olunur: dırmaşacak depaam (dırmaşacağım tərə), dırmaşacak depaan (dırmaşacağın tərə).

Gələcək zaman feli sifət şəkilçisi də daha çox keçici (müvəqqəti) isimlər yaradır. Lakin qalıcı isimlər yaratmış olduğu nümunələr də vardır: gelecek (gələcək, istiqbal).

Ədəbiyyat:

1. H.Mirzəyev. Azərbaycan dilində feil. Bakı, 1986. 232s.
2. Nesrin Bayraktar. Türkçede Fiilimsiler. Ankara, 2004. 397s.
3. Z.Korkmaz. Türkiye Türkçesi Grameri/Şekil Bilgisi. Ankara, 2009. 1224s.
4. Mehmet Kara. Türkmen Türkçesi Grameri. İstanbul, 2015. 232s.

Aysel Veliyeva

The theoretical views of linguists on the participles in Azerbaijani and Turkmen languages and place of participles in the syntax

Summary

The article provides general information about the verbals and discusses the conducted researches relating to participles in Azerbaijani and Turkmen languages. Particular attention has been given to the place of participles in syntax, as well as the position of participles in a sentence and their relations with the members of a sentence have been the center of attention. The most significant difference between other Turkish languages and Azerbaijani is that, in Azerbaijani the sentences which include participles are being regarded as simple sentences; however, in other Turkish languages those are being considered as compound sentences.